

УДК 94 : 930.2 : 08 (477+470) “186/19”

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

**АДМІНІСТРАТИВНО-ЦЕНЗУРНІ УТИСКИ ЦАРИЗМОМ
УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х рр. XIX ст. – 1904 р.)**

На основі сучасних публікацій вітчизняних дослідників, праці яких залишаються головними складниками досліджуваної тематики, а також дореволюційних архівних і довідкових джерел висвітлено позицію царизму та його адміністрації на місцях щодо українських видань останньої третини XIX ст. і до початку Першої російської революції.

Ключові слова: український національний рух, Валувський циркуляр, Емський указ, цензура, царизм.

На основе современных публикаций отечественных исследователей, труды которых продолжают оставаться главными составляющими рассматриваемой тематики, а также дореволюционных архивных и справочных источников освещена позиция царизма и его администрации на местах по отношению к украинским изданиям последней трети XIX в. и до начала Первой российской революции.

Ключевые слова: украинское национальное движение, Валувский циркуляр, Емский указ, цензура, царизм.

Дослідження проблем, пов'язаних із суспільно-політичним життям і національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні в кінці XIX та на початку XX ст., є найбільш привабливе в сучасній вітчизняній історичній науці. Тему, що розглядається, останнім часом певною мірою вже було розкрито під час висвітлення більш загальної проблеми, а саме – українського питання в Російській імперії наприкінці XIX – поч. XX ст. в наукових розвідках В. Сарбея [16] й О. Овсієнка [14], а також безпосередньо в процесі висвітлення появи українських політичних партій Наддніпрянщини в зазначений період. Серед сучасних досліджень із цієї проблеми можна назвати публікації таких вітчизняних авторів, як В. Борисенко [2], І. Курас, Ф. Турченко, Т. Геращенко [8], І. Курас [9], М. Козицький, О. Поліщук [6], О. Голобуцький, В. Кулик [4], В. Солдатенко [17], Ю. Лавров [10], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [7], А. Павко [15], Т. Бевз [1], В. Стрілець [18], Р. Ветров, С. Донченко [3], С. Донченко [5], С. Наумов [13], у наукових розробках яких висвітлено різноманітні аспекти їх діяльності, в тому числі й видавничої.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їх функціям приділила у своїх працях В. Шандра,

спираючись на доволі містку історіографічну та джерельну основу [19; 20]. Дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби провадження ними відповідної політики в життя об'єднувала одна найголовніша мета – зросійщення прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка. Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони здійснювали в Україні, присвячено монографію Н. Щербак [21]. Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні статті А. Матвієнка, у яких висвітлено діяльність генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX–XX ст. керував Південно-Західним краєм імперії та з розумінням ставився до діяльності відомих на той час представників так званого «українства» – В. Антоновича, П. Житецького та інших [11; 12].

Адміністративно-цензурні утиски царизмом українських видань наприкінці XIX ст. (періодичних та неперіодичних) як одного з виявів активності національно-визвольного руху в Україні були досить цілеспрямованими. Такі дії були зумовлені необхідністю подальшого збереження існуючого в країні суспільно-політичного ладу, а також потребою для царської влади русифікувати населення так званих малоросійських губерній, оскільки воно було переважно українським за своїм походженням, та придушити український національний рух, що почав активно зростати саме наприкінці XIX ст. Ось чому автор ставить за мету розглянути такі дії царизму саме в цей період.

Активізація українського національного руху на початку 60-х рр. XIX ст. прискорила появу циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 р. про «призупинення» видань на «малоросійском наречии». Він став тим своєрідним лакмусовим папірцем, який виявив ставлення офіційного Петербурга до національного руху в Україні, що набирала сили.

Того ж 1863 р. існуючі в державі цензурні установи перепідпорядкували Міністерству внутрішніх справ, а в 1865 р., після введення в дію Тимчасових правил про цензуру та друк, їх очолило Головне управління у справах друку в системі того ж міністерства. Правила не були повним цензурним статутом, а лише передбачали реорганізацію головного управління, установлювали інститут каральної цензури поряд із цензурою попередньою та ще деякі менш важливі нововведення. Головні завдання цензури залишалися незмінними, такими, як їх було сформульовано в цензурному статуті 1828 р.

За цензурним статутом і Тимчасовими правилами 1865 р. забороні підпадали друковані твори, якщо вони:

- 1) призводили до зневіри в ученні православної церкви;
- 2) підривали повагу до верховної самодержавної влади;
- 3) ганьбили добрі звичаї та благопристойність, честь будь-якої особи непристойними виразами, її особисте життя тощо.

За Тимчасовими правилами 1865 р. прийнято низку законоположень стосовно діяльності цензури, які у своїй більшості, за винятком деяких, суттєво розширювали обсяг її прав. Найважливіші такі:

1) 1868 р. міністрові внутрішніх справ надано право забороняти на невизначений строк роздрібний продаж періодичних видань;

2) 1872 р. Комітет міністрів дозволив знищити без судового переслідування книги, вилучені попередньою цензурою;

3) 1873 р. міністрові внутрішніх справ надано право забороняти періодичним виданням порушувати протягом певного часу (однак без визначення строку, тобто безстроково) будь-які питання державного значення, якщо їх обговорення буде визнано незручним, і карати за порушення цієї заборони призупиненням їх видання на строк до 3 місяців [22, с. 952–953].

На додаток до зазначеного в 1876 р., поряд із циркуляром міністра П. Валуєва, з'являється ще одіозніший Емський указ. Отже, цензурні утиски українського друкованого слова стають ще жорстокішими та систематичнішими і, на думку реакційних кіл імперії, мали остаточно ліквідувати в Росії все українське аж до його повного «обрусення». У тому ж 1876 р. більшу частину статей Тимчасових правил внесено в нове видання цензурного статуту, а інші статті – до документації установ міністерств.

У 1881–1884 рр. до Статуту внесено нові доповнення. У місцевостях, оголошених під надзвичайною охороною, генерал-губернатор отримав право закривати періодичні видання на весь час дії охорони (тобто без визначення строку). А оскільки видання, яке не виходило протягом року, вважали таким, що припинило своє існування, то, відповідно, його забороняли навіть без пояснення мотивів. Усі ці та інші нововведення включили в нові видання цензурного статуту, що з'явилися в 1886 та 1890 рр.

Але й після цього до цензурного статуту вносили нові доповнення. У 1897 р. перехід періодичних видань від одного продавця до іншого став залежати від дозволу міністра внутрішніх справ, як і перехід редакції в нові руки. У 1901 р. установили річний строк давності для застережень, після якого застереження втрачало силу, а наступне вважали першим. Це було єдиним таким доповненням, прийнятим на початку ХХ ст., що розширювало деякою мірою права друку [22, с. 954–955]. Таким чином, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. цензурні установи імперії по суті справи використовували Статут 1828 р. зі змінами, спричиненими законом 1865 р. та подальшими узаконеннями, про які згадували вище. Разом із тим на місцях на прохання керівництва місцевої адміністрації могли бути дозволені й певні винятки з правил. Так, завдяки клопотанню генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова наприкінці ХІХ ст. (1898) київській цензурі надано право дозволяти друкувати статті україн-

ською мовою без попереднього дозволу Головного управління у справах друку [11, с. 102].

У цілому ж позиція головної царської цензури відносно всього українського на зламі століть залишалася незмінною. І факти це підтверджують. Так, 4 травня 1899 р. Міністерство внутрішніх справ надіслало черговий цензурний циркуляр київському, подільському та волинському генерал-губернатору про небажаність читання доповідей українською мовою на XI Археологічному з'їзді, що мав відбутися в Києві, не кажучи вже про український варіант їх публікацій у матеріалах з'їзду. Це була відповідь влади на порушене М. Грушевським питання про допущення читання рефератів на з'їзді українською мовою. Однак, побоюючись європейського розголосу, Міністерство внутрішніх справ новим циркуляром у липні цього ж року дозволило вживати українську мову лише іноземним громадянам та на приватних засіданнях з'їзду [2, с. 179].

В останній рік XIX ст., а саме в липні 1900 р., Головне управління у справах друку не забуло нагадати губернаторам про необхідність видання розпорядження для цензури на місцях, аби вона не дозволяла друкувати портрети, а також усілякі відомості та біографічні дані про осіб і діячів, що робили замах на життя осіб царюючих домів та глав урядів [23, спр. 343, арк. 15]. Цей припис уміщував дуже великий перелік заборон, таким чином, туди могли потрапити і декабристи, і Т. Шевченко з його «громадою обух сталить та добре вигострить сокиру», і революціонери-народники та інші.

Саме в таких жорстких умовах з'явилося в XIX ст. прогресивне українське суспільно-політичне слово, якому значно важче було вижити, ніж російському. А оскільки українські політичні партії в Російській імперії, поява яких бере початок з 1900 р., існували неофіційно, тобто нелегально, то, на нашу думку, до легального українського слова можна також віднести й ті видання, в яких друкувались видатні діячі та лідери цих партій, і їх твори. Так, наприклад, цензура заборонила значну частину історичних праць М. Грушевського, написаних у Галичині [2, с. 179].

Початок XX ст. у Російській імперії ознаменовано подальшою активізацією діяльності головної цензури країни. Згідно з п. 3 конфіденційного циркуляра Головного управління у справах друку від 24 червня 1902 р. за № 6441 було заборонено місцевим періодичним виданням друкувати циркулярні розпорядження урядових установ та вищих сановників без офіційного на те дозволу цих установ або осіб, від яких ці розпорядження виходили. Відповідно до п. 7 цього самого розпорядження заборонено місцевій пресі друкувати відомості про заворушення в навчальних закладах та новини з їх внутрішнього життя без попереднього дозволу на те керівництва цих навчальних закладів [24, спр. 395, арк. 4].

24 січня 1903 р. за новим конфіденційним циркуляром зобов'язували осіб, відповідальних за цензуру місцевих видань, неухильно виконувати всі

попередні розпорядження, а на тих, хто цього не виконував, чекали адміністративні стягнення [24, спр. 395, арк. 4 зв.].

Царська цензура аж до революції 1905–1907 рр. усіяко стримувала появу легальної української преси, у тому числі й партійної. На численні прохання про видання українських часописів, хоч би літературних, не кажучи вже про суспільно-політичні, цензура відповідала категоричною відмовою. І лише на нетривалий час (на зламі XIX–XX ст.) мав можливість дійти до читачів Наддніпрянщини «Літературно-науковий вісник», що виходив у Львові, активну участь у виданні якого брав М. Грушевський. Але в 1901 р., побачивши, що кількість його передплатників зростає, цензура заборонила передплату. Так само заборонені були в Росії й інші численні галицькі та буковинські видання і навіть видання Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка [2, с. 181].

Що стосується неперіодичних українських видань, то й тут позиція цензури була послідовною. Так, 2 квітня 1903 р. на додатковий цензурний огляд були направлені книги письменника В. Винниченка (тоді члена Революційної української партії) «Біля машини» та «Краса і сила», що вийшли невеликим накладом у 1902 р. Цей захід цензури надовго припинив перевидання названих творів. Заборонено було також до ввезення в Росію книги В. Винниченка «Повісті й оповідання», виданої у Львові в 1903 р., та інші його твори [2, с.180]. Показові факти про діяльність київської цензури за 1903 р. уміщено у звіті київського окремого цензора О. Сидорова начальника Південно-Західного краю від 4 червня 1904 р. На жаль, у цьому звіті не можна виокремити дані про кількість заборонених прогресивних суспільно-політичних українських видань, але поза сумнівом, вони становили більшість серед загальної кількості забороненої літератури. Так, у 1903 р. на розгляд цензури надійшов 2501 твір, з них розглянуто 2488 та 30 заборонено [25, спр. 430, арк. 6]. Із-за кордону цензура отримала в 1903 р. 538 494 примірники друку різних розмірів, періодики та книг, у тому числі: «...б) з виключенням – 1171; в) заборонених – 292; г) невідомих – 2436» [25, спр. 430, арк. 11].

У 1903 р. цензура відіслала назад за кордон 4512 книг, журналів та інших друківаних творів, які були заборонені. За цензурного розгляду невідомих книг в одному примірнику було 189. Видано заборонених книг – 127, з них:

- а) під розписку з дозволу цензора – 95;
- б) на законній підставі – 32 [25, спр. 430, арк. 11 зв.].

У звіті зазначалося, що журнал «Київська старовина» має на собі відбиток українофільства та робить спроби пропагувати ідеї малоросійського сепаратизму. У «чорному списку» місцевих видань цензор указав і газету «Киевские отклики», яку редагував М. Василенко за активної участі в ній І. Стешенка. Про неї цензор стверджував, що це видання досить близько стоїть до українства й робить спробу проводити протидержавні

ідеї, часто маскуючи їх шляхом своєрідних слів та речень [25, спр. 430, арк. 1 зв. – 2]. Заради справедливості необхідно сказати, що в недалекому майбутньому саме ця російськомовна газета надала свої шпальти для українського друкованого слова.

Таким чином, перші роки ХХ ст., майже до кінця 1905 р., не внесли істотних змін у цензурну політику уряду. Як і раніше, ставлення царизму до легальних суспільно-політичних українських видань продовжував визначати Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., що практично забороняли їх видавати. Крім урядових цензурних документів, що діяли на всій території Російської імперії, місцева влада мала право видавати і свої адміністративні розпорядження, які діяли в межах території, що підлягала її владі, у тому числі й у сфері цензури. Отже, висвітлення цієї проблеми й надалі потребує уважнішого та глибшого розгляду вітчизняними та закордонними дослідниками, яка залишається актуальною.

Бібліографічні посилання

1. **Бевз, Т. А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) [Текст] / Т. А. Бевз. – К.: ІПіЕД НАН України, 1999. – 271 с.
2. **Борисенко, В. Й.** До питання про Револуційну Українську Партію [Текст] / В. Й. Борисенко // Наук. праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. В. П. Горшков [та ін.]. – К. : Вид-во Київ. ун-та, 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
3. **Ветров, Р. І.** Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) [Текст] / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Д. – Дніпродзержинськ : Поліграфіст, 2001. – 245 с.
4. **Голобуцький, О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження [Текст] / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.
5. **Донченко, С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) [Текст] / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ : Видав. від. ДДТУ, 2004. – 379 с.
6. **Козицький, М. Ю.** Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. В. П. Горшков [та ін.]. – К. : Вид-во Київ. ун-та, 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.
7. **Колесник, В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 [Текст] / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стило, 1998. – 226 с.
8. **Курас, І. Ф.** М. І. Міхновський : постать на тлі епохи [Текст] / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Герашенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 76–91; № 10–11. – С. 63–79.
9. **Курас, І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) [Текст] / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3–14.
10. **Лавров, Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій [Текст] / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець

- XIX – початок XX ст.). – К. : Ін-т історії України НАН України. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 248–444.
11. **Матвієнко, А.** Генерал Михайло Драгомиров [Текст] / А. Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93–105.
 12. **Матвієнко, А.** Генерал Драгомиров: повернення пам'яті [Текст] / А. Матвієнко // Дві Русі. – К. : Факт, 2003. – С. 193–197.
 13. **Наумов, С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) [Текст]: монографія / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
 14. **Овсієнко, О. Ф.** Антиукраїнська цензурна політика [Текст] / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 172–203.
 15. **Павко, А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. [Текст] / А. І. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 248 с.
 16. **Сарбей, В. Г.** «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття [Текст] / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 35–46.
 17. **Солдатенко, В.** Революційна Українська Партія [Текст] / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. – 1998. – № 1. – С. 128–140.
 18. **Стрілець, В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) [Текст] / В. В. Стрілець. – К. : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2002. – 361 с.
 19. **Шандра, В. С.** Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал [Текст] / В. С. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 144 с.
 20. **Шандра, В. С.** Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. [Текст] / В. С. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.
 21. **Щербак, Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) [Текст] / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
 22. Энциклопедический словарь [Текст]: в 82 т. / гл. ред. И. Е. Андриевский. – СПб. : Типо-литография Ф. А. Брокгауза; И. А. Ефрона, 1890. – Т. XXXVII. – 1903.
 23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК) [Текст]. – Ф. 442. – Оп. 850.
 24. ЦДІАУК [Текст]. – Ф. 442. – Оп. 853.
 25. ЦДІАУК [Текст]. – Ф. 442. – Оп. 854.

Надійшла до редкол.: 22.12.2015